

ТРУДНОЩІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

У статті висвітлено особливості професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. Зокрема, представлено аналіз психологічних досліджень, присвячених проблемі труднощів професійного самовизначення старшокласників, та розкрито результати власного емпіричного дослідження особливостей професійної ідентичності та професійної готовності старшокласників сільських шкіл, а також специфіки їх професійних настанов. На основі проведеного аналізу виокремлено основні труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна ідентичність, нав'язана професійна ідентичність, професійна зрілість старшокласника, професійні настанови, статус мораторію, автономність, професійне майбутнє.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що сьогодні сільська освіта у нашій країні потребує кардинальних змін, адже відомим є факт, що освітні послуги для сільських дітей менш якісні та доступні, ніж для їхніх однолітків у місті. Показники успішності учнів сільської місцевості та результати їх зовнішнього незалежного оцінювання суттєво відстають від тих показників, які демонструють школярі міст, що впливає на особливості професійного самовизначення сільських дітей. Застаріла матеріально-технічна база сільських шкіл, відсутність належної профорієнтаційної та психолого-консультативної допомоги дітям у період становлення їхньої професійної ідентичності породжують дискусію про дискримінацію сільських дітей. Дослідження специфіки професійного самовизначення сільських школярів, основних труднощів, із якими вони стикаються у цьому процесі, сприятиме ефективному вирішенню зазначеної проблеми. Актуальність дослідження визначається також малою кількістю наукових розробок, присвячених проблемі професійного самовизначення сучасних старшокласників сільських шкіл.

Такі науковці, як Є.І. Головаха, Л.А. Гуцан, І.М. Мачуська, В.В. Мішле, Ж.О. Леснянська, З.Л. Становських та ін., досліджуючи проблему професійного самовизначення старшокласників, вказують на складність даного процесу і труднощі, з якими стикаються старшокласники. Так, на думку Є.І. Головахи, основна проблема вибору професії у юнацькому віці полягає в тому, що в силу вікових обмежень більшість реальних життєвих труднощів не враховується під час ухвалення рішення про майбутню професію. Надалі відбувається розширення кола соціальних ролей, з'являються нові цінності, які можуть вступати в конкуренцію з «юнацьким» ціннісним стереотипом, і професія, яка раніше здавалася привабливою, почне втра-

чати первісний «романтичний ореол», що призводить до ціннісного конфлікту [1].

В.В. Мішле вважає, що затягування і відкладання старшокласниками професійного вибору відбувається в зв'язку з відсутністю виражених і стійких інтересів. Ця затримка часто поєднується із загальною незрілістю, інфантильністю поведінки та соціальних орієнтацій молодих людей. Це цілком зрозуміло у контексті того, що професійне самовизначення – один із головних компонентів дорослішання і стійкого «образу-Я» [2, с. 80].

С.В. Фролова вказує на те, що у сучасному суспільстві спостерігається суперечливий характер процесу професійного самовизначення старшокласників. Зокрема, професійне самовизначення школярів відбувається в умовах нестабільної економічної ситуації. Багато хто з них стикається з «непривабливими сторонами» життя власних батьків: тривогою за майбутнє, постійною втомою, роздратованістю, байдужістю до проблем дітей, переживанням своєї безпорадності. Нестабільність і невизначеність життя, неясність перспектив соціального розвитку суспільства, матеріальні труднощі ведуть до того, що багато молодих людей із тривогою і побоюванням дивляться в завтрашній день. Проблема формування професійного самовизначення сучасних старшокласників загострюється також наявними протиріччями між: неготовністю випускників загальноосвітніх установ зробити усвідомлений, самостійний вибір професійного шляху та потребою роботодавців у професійно орієнтованій особистості фахівця, здатній здійснити соціальні перетворення; наявними методами формування професійного самовизначення старшокласників і відсутністю ефективних програм психологічного супроводу професійного самовизначення учнів у загальноосвітніх установах [3].

В.В. Белоусова вважає, що найбільш поширеними труднощами і помилками школярів у виборі професії є: використання неадекватних джерел інформації про професії, як наслідок, вироблення перекручених уявлень про неї; невміння систематизувати наявну інформацію, виділити в ній головне і другорядне; невміння співвіднести свої можливості з вимогами професії; переважання емоційних компонентів у процесі прийняття рішення; «тиск» із боку оточуючих [4, с. 17].

Труднощі самовизначення можуть бути зумовлені впливом чинників соціалізації людини, в т. ч. типом поселення, в якому вона живе. Так, Ж.О. Леснянська стверджує, що між людьми, соціалізація яких відбувається під впливом факторів життя в поселеннях різних типів, існують відмінності в ставленні до часу, яке впливає на особливості соціалізації і, відповідно, на професійне самовизначення особистості. Професійне самовизначення неможливе без розвиненої тимчасової перспективи; воно відбувається на її основі і водночас визначає її зміст у майбутньому. Низький рівень розвитку часової перспективи відповідає такому ж рівню професійного самовизначення. Авторка стверджує, що тимчасова перспектива і пов'язане з нею професійне самовизначення старшокласників сільської школи проявлятимуться особливим чином, і що розвиток у них здатності визначати мету свого життя, вміння бачити перспективу свого майбутнього життя, освоювати навички планування, співвідносити близьку і далеку перспективи стає особливо важливим [5].

Щоб краще усвідомити труднощі професійного самовизначення старшокласників, доречно зупинитися на аналізі досліджень, у яких висвітлюються критерії готовності учня, який закінчує загальноосвітню школу, до професійного самовизначення.

Цікавими у цьому плані є дослідження А.П. Чернявської, яка вважає, що на стадії оптації під час реалізації профорієнтаційних завдань доцільно орієнтуватися на п'ять основних параметрів професійної зрілості (готовності): 1) автономність оптанта; 2) інформованість про світ професій і вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями; 3) уміння приймати рішення; 4) уміння планувати своє професійне життя; 5) емоційне включення в ситуацію рішення [6, с. 12].

І.М. Мачуська використовує такі критерії для визначення ступеня готовності учнів до професійного самовизначення: здатність до самоаналізу, здатність до аналізу професій, наявність профінформаційних знань, адекватна самооцінка (когнітивний компонент); сформованість ієрархії мотивів вибору професії, наявність стійкого інтересу до певної професії, сформованість професійних намірів (мотиваційний компонент); наявність обґрунтованого особистого професійного плану

та здійснення практичних заходів із його реалізації (практичний компонент) [7, с. 477].

З.Л. Становських дійшла висновку, що ступінь суб'єктивної професійної визначеності старшокласника визначається завершеністю вибору професії, ступенем самостійності цього вибору, наявністю професійного плану, емоційною задоволеністю вибором [8].

У роботі І.І. Нечитайло виділяються такі показники сформованого професійного самовизначення старшокласника: поінформованість учня про структуру народного господарства, потреби ринку праці, зміст і умови праці з обраної професії, навчальні заклади, в яких можна отримати професію; сформованість професійних інтересів і намірів; сформованість мотиваційної сфери під час вибору професії; наявність спеціальних здібностей; наявність практичного досвіду у вибраній сфері діяльності; узгодженість інтересів, здібностей і нахилів із вимогами професії; відповідний стан здоров'я, відсутність протипоказань [9].

Л.А. Гуцан, узагальнюючи підходи науковців до проблеми підготовки старшокласника до професійного самовизначення, виділяє такі основні завдання цього процесу: сформувати установку на власну активність та самопізнання як основу професійного самовизначення; ознайомити зі світом професій, кон'юнктурою ринку праці, правилами вибору професії; забезпечити самопізнання та формування «образу-Я» як суб'єкта професійної діяльності; сформувати уміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи спорідненість їх за психологічними ознаками і подібність вимог людини; сформувати уміння співставляти «образ-Я» з вимогами професій до особистості та кон'юнктурою ринку праці, створювати на цій основі професійний план та перевіряти його; створити умови для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб; забезпечити розвиток професійно важливих якостей особистості; сформувати мотивацію і психологічну готовність до зміни професії і переорієнтації на нову діяльність; виховувати загальнолюдські та загально-професійні якості і потреби [10, с. 45].

Надзвичайно важливо сформувати у старшокласника перераховані вище характеристики. Вивчення особливостей розвитку цих характеристик та дослідження рівнів сформованості параметрів професійної зрілості старшокласників сільських шкіл дозволить з'ясувати труднощі їхнього професійного самовизначення та розробити шляхи їх усунення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення особливостей професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл та виокремлення труднощів цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Метою нашого емпіричного дослідження було вивчення особливостей професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл, зокрема їх професійної ідентичності та професійної готовності, а також специфіки професійних настанов.

Наше дослідження проводилося на базі сільських шкіл Хмельницької та Івано-Франківської областей. Дослідженням було охоплено 125 учнів 10–11 класів сільських шкіл. Під час емпіричного обстеження були використані такі психодіагностичні методики: 1. Методика групової діагностики статусу професійної ідентичності (невизначеного, нав'язаного мораторію та сформованого) старшокласників (А.А. Азбель, А.Г. Грецова) [11]. 2. Методика «Професійна готовність» А.П. Чернявської [6], за допомогою якої розглядалися п'ять основних параметрів професійної готовності старшокласників, такі як: 1) автономність; 2) інформованість про світ професій і вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями; 3) уміння приймати рішення; 4) уміння планувати своє професійне життя; 5) емоційне включення в ситуацію вибору професії. 3. Опитувальник професійних настанов І.М. Кондакова, який дозволив відстежувати ієрархію професійних настанов старшокласників сільських шкіл [12].

Дослідження особливостей професійної ідентичності старшокласників сільських шкіл дозволило встановити, що лише 28,6% учнів 10 класів мають сформовану професійну ідентичність. Серед учнів 11 класів цей показник зростає до 33,3%, однак у більшості дітей як у 10, так і в 11 класах відсутні чіткі професійні цілі, внутрішня переконаність у правильності свого вибору, наявна незадоволеність собою, сумніви у своїх можливостях та перспективах професійного зростання. Так, серед десятикласників найбільший відсоток дітей із нав'язаною професійною ідентичністю (37,6%). Цей статус ідентичності характеризується тим, що людина формально робить вибір професійних цілей, але саме сім'я нав'язує дитині певні рішення. Невизначена професійна ідентичність притаманна 23,3% десятикласників. Такий статус відповідає учням, які не мають стійких професійних цілей і планів, соціально-професійних переконань і, до того ж, не намагаються їх сформулювати. А.А. Азбель вважає, що найчастіше батьки таких дітей практично не займаються їх вихованням [11]. Статус мораторію притаманний 10,5% десятикласників. Школярі з таким статусом характеризуються активністю у вирішенні кризи професійної ідентичності, часто мають дуже високу тривожність і низьку самооцінку, а їхні батьки не є для них авторитарними щодо вибору професії.

В 11 класі ієрархія статусів професійної ідентичності така ж, як і в 10, однак змінюється відсоткове співвідношення: зменшується кількість дітей

із нав'язаною (25,2%) та невизначеною ідентичністю (22,2%), проте зростає зі статусом мораторію (19,2%). Вважається, що мораторій і сформована професійна ідентичність є нормативними для старшокласників, однак, як показали результати дослідження, для школярів сільських шкіл статусу мораторію передують нав'язана та невизначена професійна ідентичність, що дозволяє нам говорити про серйозні проблеми у процесі становлення їхньої професійної ідентичності.

Аналіз результатів дослідження, здійснених за допомогою методики діагностики професійної готовності [6], дозволяє стверджувати, що для учнів 10 класів сільських шкіл характерна найбільша вираженість такого параметру готовності до вибору професії, як емоційне ставлення до ситуації вибору, що відображає емоційний компонент професійної готовності і характеризується загальним позитивним настроєм, життєвим оптимізмом дитини. На другому місці за ступенем вираженості перебуває прийняття рішення як уміння брати на себе відповідальність за зроблений вибір і його наслідки, на третьому – автономність як активність у виборі професійного шляху.

Найменше вираженими виявилися поінформованість про світ професій в цілому, про окремі професії і про можливості здобуття цих професій, а також показники планування як орієнтація в часі, оцінка часової перспективи щодо вибору професії, навчального закладу, роботи, визначення близьких і далеких перспектив. У школярів 11 класів зберігається така ж ієрархія, як і в десятикласників, відмінності полягають лише в тому, що показник автономності стає більш вагомим. Домінуючим щодо рівня сформованості залишається показник емоційного ставлення до ситуації вибору професії, і останні позиції, як і у десятикласників, посідають поінформованість про світ професій та показники планування професійної кар'єри. Звідси ми можемо зробити висновок, що важливим напрямком психологічного супроводу школярів сільських шкіл повинна бути робота з ознайомлення їх із різноманіттям професій та плануванням професійної кар'єри.

Аналіз результатів дослідження, здійсненого за допомогою опитувальника професійних настанов [12], дозволяє стверджувати, що за шкалою рішучості (нерішучості) в професійному виборі для більшості десятикласників притаманні тенденції до рішучості – 55,5% (22,3% мають середні показники за цією шкалою; 22,2% – схильні до прояву нерішучості у професійному виборі). Однак серед школярів 11 класів кількість осіб із рішучими настановами вибору професії зменшується до 40%, решта мають середні або ж високі показники, що вказують на наявність у цих дітей невпевненості, відсутності чітких уявлень і критеріїв щодо профе-

сійного розвитку, погану інформованість про світ професій.

За другою шкалою (раціоналізм професійного вибору) у школярів 10 класів спостерігаються тенденції до раціональності та розсудливості щодо вибору професії (47,8%), однак тих, хто продемонстрував середні показники та схильність до імпульсивності і необґрунтованості, трохи більше половини всієї кількості досліджуваних (30, 4% та 21,7% відповідно).

Цікавим є встановлений нами факт, який потребує додаткового дослідження, що серед учнів 11 класів, порівняно з десятикласниками, зростає кількість школярів із тенденціями до імпульсивності і необґрунтованості у виборі професії (43%).

Результати, отримані за третьою шкалою методики, свідчать про високий рівень оптимізму десятикласників, пов'язаний із ідеалізацією, юнацьким максималізмом, із відчуттям, що абсолютно всі проблеми можуть бути вирішеними (10 класи: оптимізм – 43,5%, середні показники – 26,1%, реалізм – 30,4%). В 11 класах такі тенденції збережені: оптимізм – 53,8%, середні показники – 15,4% і 30,8% дітей притаманна реалістична оцінка свого професійного майбутнього.

Низькі показники десятикласників за четвертою шкалою (таких виявилось 41,7%) свідчать про занижену самооцінку цих школярів; середній рівень показників продемонстрували 33,3%; тенденцію до завищеної самооцінки, надмірної довіри своєму суб'єктивному враженню – 25% школярів. Серед учнів 11 класів збільшилася кількість дітей із середнім показником (37,5%). Однак тенденції до неадекватної самооцінки залишилися домінуючими (занижена самооцінка – 32,5%, завищена – 30%).

За п'ятою шкалою задекларували свою залежність у професійному виборі 44,6% десятикласників, незалежність – 34,3% (середні показники – 21,1%). В 11 класах про схильність до самостійності і незалежності від думки інших заявили 28,7% школярів, і майже така ж кількість школярів виявили тенденції до незалежності (28,6%).

Висновки. Аналіз результатів дослідження дозволив встановити основні труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. Для переважної більшості старшокласників притаманна нав'язана та невизначена професійна ідентичність, і, хоча до 11 класу зростає кількість школярів із сформованою професійною ідентичністю, більшість дітей обирають професію під впливом батьків, друзів, у них відсутні чіткі професійні цілі, внутрішня переконаність у правильності свого вибору. У школярів сільських шкіл виражений статус мораторію, який є нормативним для школярів цього віку.

Більшість старшокласників сільських шкіл продемонстрували низьку поінформованість про

світ професій, невміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями, та найбільшою проблемою виявилася нездатність планувати власну професійну кар'єру. У більшості старшокласників сільських шкіл зафіксовано неадекватну самооцінку, перебільшений оптимізм, пов'язаний з ідеалізацією, юнацьким максималізмом і лише незначній частині дітей притаманна реалістична оцінка свого професійного майбутнього.

Перспективи дослідження вбачаємо у розробці програми психологічного супроводу старшокласників сільських шкіл щодо активізації їх професійного самовизначення та планування професійної кар'єри.

Література:

1. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев: Наукова Думка, 1999. 144 с.
2. Мишле В.В. Профессиональное самоопределение современной российской молодежи. Вестник Поволжской академии государственной службы имени П.А. Столыпина. Саратов, 2008. № 1. С. 79–84. URL: <https://www.twirpx.com/file/752697/>.
3. Фролова С.В. Психологические особенности профессионального самоопределения старшеклассников: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. М: Московский психолого-социальный институт, 2009. С. 51–53.
4. Белоусова В.В. Самоопределение студентов и школьников в сфере профессий, связанных с информационными технологиями: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. М., 2007. 17с.
5. Леснянская Ж.А. Временная перспектива старшеклассников сельской школы, её взаимосвязь с профессиональным самоопределением и развитием. Гуманитарный вектор. Профессиональное самоопределение личности: новый взгляд. 2015. № 1(41). С. 167–171. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vremennaya-perspektiva-starsheklassnikov-selskoy-shkoly-eyo-vzaimosvyaz-s-professionalnym-samoopredeleniem-i-razvitiem.pdf>.
6. Чернявская А.П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации. М.: ВЛАДОС–ПРЕСС, 2003. 96 с.
7. Мачуська І.М. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(1). С. 474–482.
8. Становських З.Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. К., 2005. 271 с.
9. Нечитайло І.І. Професійна консультація: Методические рекомендации. Одесса: ОНМЦОКИТ, 2003. 52 с.

10. Гуцан Л. Сучасні проблеми професійного самовизначення учнівської молоді. Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2011 р., м. Київ): у 2 ч. Ч. 1. / уклад.: Л.М. Капченко, С.О. Тарасюк та ін. К.: ІПК ДСЗУ, 2011. С. 40–48.
11. Азбель А.А. Особенности формирования статусов профессиональной идентичности старшеклассников: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. СПб., 2004. 219 с.
12. Кондаков И.М. Диагностика профессиональных установок подростков. Вопросы психологии. № 2. 1997. С. 122–130.

Федоренко Л. П. Трудности профессионального самоопределения старшеклассников сельских школ

В статье освещены особенности профессионального самоопределения старшеклассников сельских школ. В частности, представлен анализ психологических исследований, посвященных проблеме трудностей профессионального самоопределения старшеклассников, и раскрыты результаты собственного эмпирического исследования особенностей профессиональной идентичности и профессиональной готовности старшеклассников сельских школ, а также специфики их профессиональных установок. На основе проведенного анализа выделены основные трудности профессионального самоопределения старшеклассников сельских школ.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профессиональная идентичность, навязанная профессиональная идентичность, профессиональная зрелость старшеклассника, профессиональные установки, статус моратория, автономность, профессиональное будущее.

Fedorenko L. P. Difficulties of professional self-determination of high school students in village schools

This article highlights the features of professional self-determination of high school students in village schools. The analysis of psychological researches that presented in this article dedicates to the problem of the difficulties of professional self-determination of high school students. The results of own empirical studies of features of professional identity and professional readiness of high school students in village schools are presented, as well as the specifics of their professional guidelines. Based on the analysis, below there are listed basic difficulties of professional self-determination of high school students of village schools.

Key words: professional self-determination, professional identity, imposed professional identity, professional maturity of high school student, professional guidelines, moratorium status, autonomy, professional future.